

İslam iqtisadiyyatı (Ustad Mütəhhəri baxışında)

Elman Ağamoğlanov¹

Abstrakt

İnsan həyatında baş verən hadisələrin bir-birindən ayrı olmasını, hər bir şeyin özünəməxsus bir sahəsinin olmasını və həyatın hər bir hissəsinin xüsusi bir sahəyə məxsus olmasını düşünənlər, islamın özünəməxsus iqtisadiyyatı olması məsələsi açıqlanarkən təəccüblənir, bəzən də bunu inkar edirlər. Çünki onların düşüncəsinə görə, islam və iqtisadiyyat ayrı-ayrı şeylərdir. İslamın bir din olaraq özünəməxsus sahəsi var. Qarşınızdakı məqalə, Ustad Mürtəza Mütəhhərinin İslam iqtisadiyyatı haqqında olan fikirləridir. Sözsüz ki, Ustad Mütəhhərinin iqtisadi qeydləri, yalnız bu məqalədə yazılanlarla bitmir. Ustadın iqtisadi yazıları, yalnız bir məqalə, ya bir kitabla bitmir. Ustadın yazılarının bir hissəsi sələm və bank məsələsi kitabı adı ilə çap olub və qalanları digər adlarla çapdan çıxıbdir.

Açar kəlmələr: İslam, iqtisadiyyat, pul, hüquq

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsinin müəllimi, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, İran, Qum

Giriş

Bəziləri də həyatın ümumiyyətlə bir məsələ, dinin də digər bir məsələ olduğunu və dini həyat işlərinə qarışdırmamağı söyləyiblər.

Belə insanların ilk səhvi, insanların həyatında baş verən hadisələrin ayrı-ayrı olduğunu düşünmələridir. Halbuki, həyatın bütün hadisələri vahid və bir-birinə bağlıdır. İnsan həyatının bütün sahəsində olan məqsədəuyğunluq və fəsad, digər sahələrə təsir edir. Hər bir cəmiyyətin mədəniyyət ya siysət ya məhkəmə ya əxlaq və tərbiyə və ya iqtisadiyyatı fəsid ola-ola, dininin düzgün olması mümkün deyil. Bunun əksi də belədir.

Əgər dinin təkə məscidə ya kilsəyə getmək, namaz qılıb və oruc tutmaq olmasını fərz etsək, onda dinin digər məsələlərdən ayrı olmasını iddia etmək, mümkündür. Bu məsələ xristianlıq barəsində doğru ola bilsə də, islam barəsində bunu söyləmək doğru deyil.

İslamla iqtisadiyyatın iki cür bağlılığı

İslamın iqtisadiyyatla iki cür bağlılığı var: Bilavasitə və vasitəli. İslamın iqtisadiyyatla bilavasitə bağlılığı mülkiyyət, mübadilə, maliyyat, qəyyumluq, irs, hədiyyə və sədəqə, vəqf, mali və digər sahələrdə cəzalar barəsində iqtisadi qanunlara zəncirvari bilavasitə bağlılığı olması cəhətindəndir.

İslamın kitabul-bəy (alqı-satqı), kitabul-icarə (icarə), kitabul-vəkalə (vəkalət), kitabur-rəhn (girov), kitabul-irs (irs), kitabul-hibə (hədiyyə), kitabul-vəqfi (vəqf) sahələri var.

Digər tərəfdən, Qurani-kərimin buyurduğu kimi “bəzisinə inanır, bəzilərinə isə inanmırıq” qanununun tərək edilməsini bilirik. Belə olduqda, ya gərək islamı bütünlüklə qəbul etməli, ya da bütünlüklə qəbul etməməliyik.

İslamın iqtisadiyyatla vasitəli bağlılığı, əxlaq yolu ilədir. Digər dinlər də, bu məsələdə müəyyən qədər islama bənzəyirlər. İslam insanları əmanət, iffət, ədalət, yaxşılıq və isara tövsiyə edir. Oğurluq, xəyanət və rüşvəti isə qadağan edir. Bunların hamısı ya sərvət sahəsində olub, ya da bir hissəsinin sahəsi sərvətdir. İqtisadiyyat məsələləri aydınlaşmayınca, ədalət, əmanət, iffət və

yaxşılığın, həmçinin oğurluq, xəyanət və rüşvətin sərhədləri məlum olmaz.

İslamın sərvət barəsində nəzəri

İslamın iqtisadi sistemini öyrənmək istədiyimiz zaman, əvvəlcə islamın sərvət və mal barəsindəki nəzərini bilməliyik. Ola bilsin kimsə, islamın sərvətə olan baxışının pis olmasını və sərvətdən uzaqlaşmaq olduğunu düşünsün. Pis və atılmalı olan bir şeyin, qanun-qaydası ola bilməz. Başqa sözlə, bir şeyin barəsində fikrinin müəyyən olduğu və onun atılmasını bildirən ideoloji bir məktəbin, həmin şey barəsində qanun-qaydası ola bilməz. Həmin məktəbin o şey barəsində bütün qanun-qaydası, onu icad etməyin, ona əl vurmayın, əldən-ələ verməyin, istifadə etməyin olacaqdır. Necə ki, şərab barəsində belə qanun-qaydalar gəlibdir: Onu (şərabı) satana, alana, pulunu yeyənə, paylayana və içənə Allahın lənəti olsun...

Cavab budur ki, bu böyük bir səhvdir. İslamda mal və sərvət heç vaxt aşağılanmayıbdır. Nə onu istehsal etmək, nə alıb-satmaq və nə də onu istifadə etmək. Əksinə, bunların hamısına tövsiyə olunub və onlar üçün qanun və şərtlər təyin olunubdur. İslamın nəzərində sərvət heç vaxt pis və uzaq qalmalı bir şey deyil. Əksinə onu atmaq (israf və malı zay etmək) qətiyyətlə haramdır. Səhvin yaranmasına səbəbi budur ki, islam sərvəti hədəf seçməyə və insanın sərvətə qurban olmasına qarşı olub və bununla mübarizə aparıbdır. Başqa sözlə, pulpərəstliyi və insanın pulun qulu olmasını pisləyibdir. Yəni insan pulu pulun özünə görə və yığmaq üçün istəsə, Quranın buyurduğu kimi :

“Qızıl-gümüş yığıb onu Allah yolunda xərcləməyənləri şiddətli bir əzabla müjdələ”

, buna hərislik deyilir. Əgər pulu yalnız qarnını doyurmaq, 1 əyyaşlıq, bekarlıq və avaralanmaq üçün istəsə, buna şəhvətpərəstlik deyilir. Bu halda, pul istəmək alçaqlıq, insan şəxsiyyətinin pulda aradan getməsi və insani şəxsiyyətin və mənəvi şərəfin yoxluğu ilə yanaşıdır. Əks tərəfi budur ki, insan pulu fəaliyyət, iş, asanlıq və istehsal üçün vasitə olaraq, əldə etmək istəyir. Belə olduqda, pul insanın əldə etmək istədiyi ümumi bir hədəfə tabedir.

¹ Tövbə, 34

İslam peyğəmbəri buyurur : Saleh insan üçün, saleh mal necə də gözəldir.

Mövləvi bu hədisin məzmununu nəzmə belə çəkibdir:

Malı əgər dinin faydasına görə istəsən Nemə malun salehun adlandırdı onu Rəsul.

Gəmidə suyun olması, gəminin batması deməkdir.

Gəminin altında olarsa su, onun söykanəcəyidir.

Şairin sərvətlə insanı dənizlə gəmiyə bənzətməsinin səbəbi, bəzən onu qərq edib şəxsiyyətini aparmasına görədir. Bəzən də onun şəxsiyyətinə zərbə vurmur ki heç, çox vaxt məqsədə yetişmək və şəxsiyyətini kamilləşdirmək üçün yeganə vasitə olur.

"Xeyr, insan azğınlıq edər, Özünün dövlətli olduğunu gördüyü üçün" 1 ayəsi, pulun insanın şəxsiyyətini fəsid etməsindəki rolunu açıqlayır. Həmçinin bu ayə kimi :

“İtaət etmə hər and içənə, alçağa. Qeybət edənə, söz gəzdirənə. Xeyrə mane olana, həddi aşana, günaha batana. Daş ürəkliyə, bunlardan sonra da əsli-nəsəbi bilinməyən haramzadaya. O, mal-dövlət, oğul-uşaq sahibi olsa belə. Ayələrimiz ona oxunduğu zaman o: “Əvvəllərin əfsanələridir!” - dedi.” 3

Ya bu ayə kimi:

“Qadınlar, uşaqlar, qızıl gümüş yığınları, yaxşı cins atlar, mal-qara və əkin yerləri kimi nəfsin istədiyi və arzuladığı şeylər insanlara gözəl göstərilmişdir. Bunlar dünya həyatının keçici zövqüdür, gözəl dönüş yeri isə Allah yanındadır.”¹

Hansısa bir əməli tərk etməyin səbəbi qadın və uşaq olmadığı kimi, pul və sərvəti də atmağın səbəbi deyil. Pulpərəstliyi pisləyən islam, pulu və sərvəti pisləməmişdir. Çünki :

1). Sərvəti istehsal etmək (əkinçilik, heyvandarlıq, sənaye və) tövsiyə olubdur.

2). Sərvəti mübadilə etmək, yəni ticarət və alış-veriş tövsiyə olubdur.

3). İnsanı fəsada çəkən israf və hər növ təm-təraqlılıq olmadan, fərdi ehtiyaclar həddində sərvətdən istifadə etməyə tövsiyə olubdur.

¹ Ələq, 6 və 7

³ Qələm, 10-15

¹ Ali-İmran, 14

4). Onu israf və xarab etmək, qadağandır.

5). Xəyanət, oğurluq və hədət etmək barəsində, ağır məhkəmə qanunları təyin olubdur.

6). Malı qorumaq, cihad hökmündə və bu yolda ölən, şəhid olduğu buyurulubdur: Əl-məqtulu dunə əhlihi və malihi ...

7). Malın insan üzərində haqqının olması buyurulubdur.

8). Sərvət Quranda açıqca xeyir adlanıbdır:

Sizin hər birinizi ölüm haqlayan zaman qoyub gedəcəyiniz Xeyirdən (maldan) valideynlərinizə, yaxın qohumlarınıza verilməsi üçün ədalət üzrə vəsiyyət etməyiniz zəruridir.¹

Sağlam iqtisadiyyat

Cəmiyyətin sağlam olmasının ilk şərtlərindən biri, sağlam iqtisadiyyat olduğu kimi, sağlam iqtisadiyyatın da ilk əsaslarından biri, sərvətin inkişaf edə bilməsi və yaşamasıdır. Sağlam iqtisadiyyat, özünə əsaslanan və eyibsiz bir iqtisadiyyatdır. Cəmiyyət sağlam iqtisadi gücə malik olmalı və iqtisadi zəifliyə düçar olmamalıdır. Əks halda, qan azlığı olan xəstə ya ürək-damar sistemi xarab olan bir xəstə kimi, həmişə xəstə olacaqdır. Şübhəiz, heç bir alim, hətta heç bir ağıl sahibi, sağlam iqtisadiyyatın zəruri olmasını inkar etməz. İslama görə, sağlam iqtisadiyyat olmadan islami hədəflər təmin oluna bilməz. İslam, qeyri-müsəlmanın müsəlmana təsir və nüfuz edə bilməməsini istəyir. Bu hədəf o halda baş verə bilər ki, müsəlmanlar iqtisadiyyatda ehtiyacı olmasınlar və qeyri-müsəlmanlara əl açmasınlar. Əks halda, ehtiyacı olmaları, qul adı üzərlərində olmasa da, əsir olmağı və qul olmağı lazım tutacaq. Hər hansı bir millət iqtisadi cəhətdən digər bir millətə əl açsa, onun əsiri və quludur. Belə olduqda, adi diplomatik təriflərin, heç bir dəyəri yoxdur. Nehru deyir :

İqtisadi sıçrayışı olan millət, müstəqildir.

Əli (ə) buyurur :

احتَجَّ إِلَى مَنْ شِئْتَ تَكُنْ أَسِيرَهُ ، اسْتَغْنِ عَمَنْ شِئْتَ تَكُنْ نَظِيرَهُ ، أَحْسِنِ إِلَى مَنْ شِئْتَ تَكُنْ أَمِيرَهُ. 1

¹ Bəqərə, 180

¹ Qürəul-hikəm, Tehran universitetinin çapı, c2, s584

Kimə ehtiyacı olsun, onun əsirisən, kimə ehtiyacsız olsun, onunla bərabərsən və kimə yaxşılıq etsən, onun əmirisən.

Bir xalq kömək istəyib və digəri kömək etdikdə, istər-istəməz birinci qul və ikinci ağadır. İqtisadi gücün sağlam olmasının dəyərini bilməmək və müstəqil iqtisadiyyatın milli yaşamın şərtlərindən olmasını anlamamaq, nə qədər cahillik və axmaqlıqdır. Bu birinci məsələ.

İkinci məsələ budur ki, islam həmişə orta yol və üsulla hərəkət edir. Bu islamın hərtərəfli olmasına görədir. Burda ifrat və təfrit olan iki üslub gözə çarpar. Onların biri, ümumiyyətlə iqtisadi gücün sağlam olmasının dəyərini anlamır və kasıb olmağın tərəfdarıdır. Bunların fikrincə, kasıb olmaq fərd üçün nöqsan olmadığı kimi, cəmiyyət üçün də, nöqsan deyil. Bu fərd üçün də, bir mənada nöqsandır. Hətta fərd üçün nöqsan olmasa da, cəmiyyət üçün nöqsandır. O birisi isə, iqtisadiyyatın əhəmiyyətli olmasını anlayıb, lakin digər məsələləri unudubdur. Onların fikrincə, gəlir mənbəyi insanın istəkləridir. İnsanın təlabatı olan, insanda onu almağa istək olan və gəlirli olan hər şey, satışa çıxarılmalıdır. İnsanın istəkləri, satışa çıxarmaya icazə verən səbəbdir. Hətta satışa çıxarılan cinslər, insana zərərli də olsa. Oyuncaq, çərpələng və bərbəzək xəstəsi olan bir cəmiyyət, ona zərərli olan şeylərə iştahası olan xəstə kimidir. Maşın xəstəsi olan bir cəmiyyət, istisqa (susuzluq) xəstəliyi ya qusmaq və ishal xəstəliyinə düşər olan uşaq kimidir ki, su sahibi suyun qarşılığında pul aldığına görə su verir ki ciblərini pulla doldursun. Daha pisi budur ki, yalançı tələblər yaradır. Heroin düzəldir və külli miqdarda qazanc yolu əldə edir. Dəllala deyir: Aludə olan on nəfərdən biri miqdarında gəlir sənə aiddir. Nə qədər satsan onda biri sənindir. İslamda isə, haram müamilələr var. İslam hər məsələdən qabaq, haram müamilələrdən danışır. Hətta qeyri müsəlmanlara da bütü və xaçı satmağı haram edir. Şərab, qumar və insanları azdıran alətləri, ümumiyyətlə haram edir. İnsanları düz yoldan çıxardan kitabların satışını və düşmənlərə silah satmağı haram edir. İslam tədlis məşitə (qadın saç ustasının ərə getməyə hazırlaşan qızı onu bəyənmək istəyəni aldatması üçün bəzəyərək bu yolla əldə etdiyi pul) və heykəltaraşlığı, qızıl və gümüş qab düzəltmək və satmağı, qatışıqlıq (qəş), mənasız və əxlaqsız işləri,

qumar, qadın alverçiliyini (mamaroza), qiyafə (insanların üz cizgilərindən onların bir-birinə olan qohumluğunu müəyyənləşdirir), kahinlik, tərifə layiq olmayan şəxsi tərifləməyi, nəcşi (hərracda yalandan qiyməti qaldırma), zalimə kömək, zalim tərəfindən rəhbərlik, mömini həcv etməyi (həcv: bir şəxsə, ictimai quruluşa, yaxud həyatdakı mənfiliklərə qarşı yönəldilmiş istehzal, kəskin, acı, kinayəli yazı), vacibi əməllərdən qazanc əldə etməyi, və haram edir. Qeyd etdiklərimizin hamısından islamın tezisinin belə olması məlum olur:

Gəlir mənbəyi, insanların istək və tələbləri olmamalı, ümumi məsləhətlər gəlir mənbəyi olmalıdır. Fəqihlərin dili ilə desək, halal məqsədlərlə istifadə olunan, əhəmiyyətli və faydalı bütün şeylərin alqı-satqısı düzgündür. Bu iqtisadiyyat, insan əxlaqı və tərbiyəsi ilə əlaqəli və realist bir iqtisadiyyatdır. Deməli, islam sərvəti çoxaltmağın tərəfdarı olmaqla yanaşı, sərvəti özünün ali hədəflərini təmin etmək vasitəsi sayır. Ona görə də, hədəf sərvətin özündən daha alidir. İslam gəlir əldə etməyin yolunu istəklər və tələblər deyil, ümumi məsləhəti gəlir yolu sayır. Amma yeni iqtisadiyyatda, xüsusilə kapitalizm iqtisadiyyatında belə məhdudiyyətlər yoxdur. İran kimi ehtiyacılı ölkələrdən nə aparıb əvəzində nə verdikləri reallığını, ixrac etdikləri mallardan anlamaq olar.

Üçüncü məsələ budur ki, hər bir yolla sərvət dalınca olmağın düzgün olmadığı kimi, iqtisadiyyat sistemi də, inkişaf yolunu bağlayan və qarşısını alan formada olmamalıdır. Bizim fikrimizcə, inkişafa mane olan məsələlərdən biri, “istedad miqdarında iş və ehtiyac miqdarında xərc” tezisidir ki, insanların bir-birinin mənaflərində şərik olmalarını lazım tutur. Bunun neçə iradı var : Birincisi budur ki, bu məsələ insan fitrətinin əksinədir. İnsan fərdlərinin bir-birinə təbii bağlılığı, bədən hissələrinin bir-birinə olan bağlılığı həddində deyil. İkincisi budur ki, bunun özü bir növ istismar sayılır. Üçüncüsü budur ki, həvəs və fəaliyyətin qarşısını alır. İnsan işinin nəticəsinin özünə qayıtdığını bilən zaman, onda işinə həvəs yaranır. İdarə işçiləri niyə simvol əhlidirlər? Niyə onlarda idarə xəstəliyi var? Çünki, imanları yoxdur. Onların gəlir və nailiyyətlərinin heç birinin fəaliyyətlərinə bağlılığı yoxdur. Əksinə

gəlirləri fraksiyaçılıq, fırıldaqçılıq, mal rüşvəti və bəzən də, namus rüşvəti kimi qeyri-qanuni işlərlədir.

Xoşbəxt o cəmiyyətdir ki, iqtisadiyyat sistemi elədir ki, gəlir əldə etməyin yolu yalnız fəaliyyətlədir. Hər bir şəxsin fəaliyyət nəticələri də, yalnız özünə məxsusdur. Bədbəxt o cəmiyyətdir ki, onda iş cəmiyyətə verilmir. Həmin cəmiyyətdəki iş, birja işləri, qeyri-dövləti işlər və insanları azdıran işlərə, aid edilir və sağlam və faydalı fəaliyyət, gəlir yolu sayılır. Həmçinin, bədbəxt o cəmiyyətdir ki, qeyri-qanuni gəlirlərin yolunu bağlamasına baxmayaraq, şəxsi baxımdan qanuni gəlirin yolunu da, açmamış və “istedad miqdarında iş və ehtiyac miqdarında xərc” tezisi yolunu seçmişdir. İslam həm şəxsi malikiyyətin tərəfdarıdır, həm də onun, imani tərbiyəsi var və qeyri-qanuni gəlirin yolunu bağlamışdır.

Bizim dəmir divarların o tərəfindən olan ya okeanın o başından gətirilən tezlərin heç birinə ehtiyacımız yoxdur, islamın tezi bizə kifayət edir. Qanuni yolla əldə edilən yüz parça ilə, mülkiyyətin yaranmamasını qəti şəkildə bilməliyik. Hədisdə buyurur: “Qanuni yolla, on min dirhəm cəm olmaz.”¹ Əlbəttə, bu hədis o dövrün həyatı barəsindədir. Məqsəd budur ki, həmişə qanuni gəlirin, müəyyən həddi var. Ondan yuxarı olan gəlir, qanuni yolla əldə edilmir. Bu sözün mənası bu demək deyil ki, əgər kimsə əldə edibsə ondan almaq lazımdır. Mülkiyyəti hədələyən tezis, ən səhv tezisdir. Biz çuvalın başın buraxmışıq və “min əynə ləkə haza” (bunu hardan əldə etmişən) qanununu unutmuşuq. Ona görə də, şərik olma və hədələmə yolunu seçmək istəyirik. Ömər tezi olan “min əynə ləkə haza” tezi, şərik olma ya mülkiyyəti hədələmə tezisindən daha dəyərlidir.²

İstehsal

İnsanın heyvanların çoxu ilə fərqi bundadır ki, heyvanların çoxu ehtiyaclarını təbiətdən hazır formada əldə edir və özləri onu istehsal edə bilmirlər. Yəni ehtiyacduyduqlarının hazırlanması üçün, təbii maddələr üzərində az da olsa işləmələrinə ehtiyac yoxdur.

¹ Bu mədəniyyət, ədliyyə və iman cəhətinə aiddir

¹ Vəsailuş-şia, c12, kitabut-ticarə, bab 8, s 21, Təhzibdən nəql olunub, c2, s100

² Bax: Ömər Əqqadın Əbqəriyyə kitabı

Çünki belə işləri bacarmırlar. İnsan isə, həm yaşamaq üçün zəruri olan ehtiyaclarının çoxunu icləməklə hazırlamağa məcburdur, həm də onda belə işləri görməyə istedad var. Hətta yaranışın özündə də, bu ehtiyac və bu güc arasında, əlaqənin olmasını söyləyə bilərik. Əlbəttə heyvanların da bəzisi öz yaşam ehtiyaclarını icləməklə hazırlayır və istehsalçı sayılır. Həm əkinçiliyi həm də heyvandarlığı olan bəzi qarışqalar və bal arısı kimi.¹ İstehsal kömək və şərikliklə olduğuna görə, xüsusi qanun və əlaqələri lazım tutur. Deməli, qanuni və iqtisadi əlaqələr, yalnız həyata zəruri olan şeylərin istifadəsi və bölümü barəsində olan əlaqələrə məxsus deyil. Muzd alma, iş satma, müzariə və digər əlaqələr kimi bir-birinə bağlı olan başqa əlaqələr də, istər-istəməz insanlar arasındakı istehsalda bərqərar olur. Deməli, iqtisadi əlaqələr bir tərəfdən istehsal, digər tərəfdən sərvətin bölünməsi vasitəsilə yaranır. Yəni sərvət əvvəlcə hazırlanmalı, sonra isə bölünməlidir. Hamının ona ehtiyacı olmasına, bol və pulsuz olmamasına görə, iqtisadi əlaqələr yaranacaqdır. İstehsal əlaqələri işin dəyərinə aiddir. İşin dəyəri istehsalda istifadə olunan işlərə məxsus deyil. İctimai, siyasi və mədəni işlər kimi istehsal olunmayan işlərin də, dəyəri var. Orda da, xüsusi iqtisadi əlaqələr yaransa da, işin dəyəri iqtisadi dəyərə tabe deyil. Yəni yalnız işin dəyərinin meyarı, iqtisadi ehtiyac deyil. İşin dəyərinin meyarı, bütün təbii və fitri ehtiyaclardır. İqtisadiyyat təbii və fitri ehtiyaclardan biridir. Biz bu barədə “dəyər” fəslində danışacağıq.

İki cür əlaqə

İqtisadi əlaqələr iki növdür: təbii əlaqələr və qanuni əlaqələr (Başqa sözlə desək, iki cür iqtisadiyyat var: təbii iqtisadiyyat və proqramlı iqtisadiyyat). Təbii əlaqələr, inflyasiya, qiymətlərin enib-qalxması, işsizlik, iqtisadi böhran, qazanc, zərər, muzd, maliyyə və bunun kimi, müamiləli və azad iqtisadiyyatda təklif, tələb və qiymətə aid əlaqələr kimi, iqtisadiyyatda istər-istəməz yaranan səbəb və nəticə əlaqələri silsiləsindəndir. Qanuni əlaqələr isə, şəxsi ya şərikli mülkiyyət və hüquqla əlaqəli qaydalardır.

¹ Bax: İnsanın yaranma sirri, müəllif Kersi Murisen, mütərcim Məhəmməd Səidi

Təbii və müqaviləli əlaqələrin bir-birinə təsiri

Diqqətə layiq məsələlərdən biri, təbii və müqaviləli əlaqələrin bir-birinə təsir etməsidir. Təbii əlaqələr iş, sənaye, istehsal alətlərinin təkmilləşməsi, rəqabət və cəmləmələrlə əlaqəlidir. Marksistlərin fikrincə, istehsal alətlərinin təkmilləşməsi, istər-istəməz iqtisadi qanunların dəyişməsinə səbəb olur. Onların dili ilə desək, “istehsal alətlərinin təkmilləşməsi, insanların hüquqi əlaqələrində dəyişikliyə səbəb olur.” Onlar müqaviləli əlaqələri bütünlüklə təbii iqtisadi əlaqələrə hakim olan istehsal alətlərinə tabe sayırlar. Onlar fikrincə, istehsal alətlərinin təkmilləşməsi, iqtisadi təbii əlaqələrin dəyişməsinə səbəb olur. Bu dəyişiklik, istər-istəməz iqtisadi qanunlarda qaçılmaz dəyişikliyə səbəb olur. Hər iqtisadi qanun, istehsal alətlərinin təkmilləşmə mərhələlərindən birinin nəticəsidir. Marksistlərin nəzərində, iqtisadiyyatın təbii əlaqələrində qanuni əlaqələrin təsirinin olmaması mümkündür. Digərlərinin nəzərində isə əksinə, qanuni əlaqələrdə təbii əlaqələrin təsiri olmaya bilər. Lakin bunların heç biri düzgün deyil. Həm xüsusi ictimai qanunlar xüsusi iqtisadi təbii cərəyanların yaranmasına səbəb olur, həm də, təbii əlaqələr istər-istəməz yeni qanunların yaranmasına səbəb olur. Əsas sual budur ki, iqtisadi qanunların, yəni iqtisadiyyatın qanuni əlaqələrin istehsal alətlərindən başqa bir əsası yoxdurmu? Yaxud, xüsusi mənada olan ictimai qanunlar silsiləsindən olan bu qanunlar, istehsal alətlərinə ehtiyacı olmayan təbii hüquq silsiləsi ilə əlaqələnmirmi? Bizim ilə marksistlərin əsas fikir ayrılığımız bu bölümdədir.

Mübadilə

İqtisadiyyata aid məsələlərdən biri, mübadilədir. Mübadilə fərdi mülkiyyətin şaxələrindəndir.¹ Mübadiləli iqtisadiyyat, fərdi mülkiyyətə əsaslanan iqtisadiyyatdır. Mübadilə bəzən, ilk insan cəmiyyətlərində mövcud olan malı mal ilə əvəzləmə formasında olur. Bəzən də, pul vasitəsilədir. İqtisadiyyatın inkişaf etməsinə görə, mübadilələr üçün vasitə tapmağa məcburuq. İnsanların ictimai həyatı yalnız ailə həyatı həddində olduğu zamana qədər, mübadilə

¹ Şərikli mülkiyyətdə də mübadilə var, lakin cəmiyyətlər arasında deyil, fərdlər arasındadır.

mövcud olmayıbdır. Sonralar isə ailə həyatı, qəbilə həyatı ilə əvəzlənibdir. Qəbilə həyatında, sosialistlərin iddia etdiyi kimi fərdi mülkiyyət və mübadilə mövcud olmayıbdır? Yaxud insanlar ailə həyatından ictimai həyata keçməsi ilə, mübadilə və fərdi mülkiyyətə keçmək məsələsi ortaya gəlibdirmi? Bu məsələ barəsində sonradan danışmalıyıq.

Pul

İqtisadi məsələlərdən biri də, puldur. İnsanların ictimai həyatı daha çox genişlənmədiyi zamanadək və işin bölünməsi məsələsi ortaya çıxmayana qədər, insanların ehtiyac duyduqları şeylər asanlıqla mübadilə oluna bilirdi. Yəni insanlar, ehtiyacı olduqları malın istehsalçısına lazım olan öz istehsallarını mübadilə etmək vasitəsilə, ehtiyac duyduqları şeyi asanlıqla əldə edə bilirdilər. Amma tədricən sənayenin təkmilləşməsi, ehtiyacların müxtəlifliyi və genişlənməsi, əlaqələrin artması, bölünmələrin və təxəssüslərin çoxalması nəticəsində, qanuni və zəmanətli ya zati dəyəri olan xüsusi bir şeyin mübadilədə olması zərurəti yarandı ki, həmin şey pul oldu. Pul barəsində müxtəlif müzakirələr var. Onlardan biri budur ki, qızıl və gümüşün dəyəri zatıdır? Yəni pulun mübadilədə vasitə olma səbəbi, bütün dövrlərdə hamının ona ehtiyacı olmasına, köhnəlməməsinə, yüngüllüyünə və asanlıqla daşına bilməsinə görədir? Yoxsa bunun başqa səbəbi olub və qanuni cəhətinə görədir? Digər məsələ budur ki, tarixin hansı dövründə və insan cəmiyyətinin hansı tarixi mərhələsində, insanlar puldan istifadə etməyə başlamışlar? Bu məsələlər haqqında sonradan danışmalıyıq.

Dəyər

İqtisadiyyata aid digər məsələlərdən biri, dəyər ya qiymətdir. Mübadiləli iqtisadiyyatlarda, malların müxtəlif qiymətləri olur və qiymətlər yuxarı-aşağı gedir. Bəzən bir şey digər şeydən bahalı, bəzən də ucuz olur. Bəzən qiymətlərin yuxarı olmasına baxmayaraq, pulun çox olmasına görə firavanlıq daha çoxdur. Bəzən qiymətlərin düşməsi ilə həyat çətinləşir. Bəzən də, qiymətlər yuxarıya getməsi, həyatın çətinləşməsinə səbəb olur. Bunların arasında nə bağlılıq var? Birinci məsələ budur ki, dəyər hardan yaranır? Bu fəlsəfi bir məsələdir. İkinci məsələ budur ki, qiymətlərin enib-qalxmasının səbəbi nədir? Firavanlığı necə təmin etmək olar? Qiymətləri necə

sabit saxlamaq olar? Bunlar digər məsələlərdir ki, sonradan onlar haqqında danışacağıq.

İctimai və iqtisadi həyatın mərhələləri

Digər məsələ budur ki, insanlar ictimai və iqtisadi cəhətdən hansı mərhələlərdən keçibdir? Sosialistlərin fikrincə, insan həyatı ilk dövrdən indiyədək dörd mərhələdən keçibdir:

İbtidai icma quruluşu

Feodalizm

Kapitalizm

Sosializm

Bu məsələ, sivilizasiyalar tarixini yazanların təbiri ilə müqayisə olunmalıdır. İqtisadi mərhələlərin aydınlaşması üçün, mədəniyyət, siysət və əqidələri əhatə edən həyatın bütün sahələrində, insanların hansı mərhələləri keçməsinə bilməliyik. Sonradan bu haqda da, danışacağıq.

Nəticə

İslam iqtisadiyyat əsaslarının güclənməsinin tərəfdarıdır. Bu məsələ, iqtisadiyyatın özünün hədəf ya yeganə hədəf olmasına görə deyil. Bu istək, müstəqil iqtisadi güc və sağlam iqtisadiyyat olmadan, islami hədəflərin mümkün olmamasına görədir. İslam iqtisadiyyatı ictimai həyatın əsaslarından biri sayır. Ona görə də, iqtisadiyyata görə digər əsaslara zərbə vurmur. İslam gəlir mənzərinin istək və tələblər olması nəzəriyyəsini qəbul etmir. İslama görə, istəklər insanın hər tərəfli və ali məsləhətlərinə uyğun olmalıdır. Ona görə də, islamda “haram gəlirlər” adlı mühüm bir fəsil var.

İslam nəzərində qanuni gəlir, bir tərəfdən insan fəaliyyətinin nəticəsi olan ya ən azı istismar cəhəti olmayan, digər tərəfdən də istifadə baxımından, şərii və faydalı istifadə etmək qabiliyyəti olan gəlirə deyilir. Fəqihlərin termini ilə desək, müamilə edilən malın “halal məqsədlərlə istifadə olunan faydası” olsun. Sosialistlərin termini ilə desək, hədəf, cəmiyyətin mənafelei olmalıdır, hansısa bir şəxsın cibini doldurmaq yox.

İqtisadiyyat nədir?

İnsan həyatı və yaşaması üçün, “yaşayış vasitələri” adlanan yemək, libas və mənzil kimi şeylərə ehtiyacıdır. İnsanın bunlardan başqa digər ehtiyaclara, məsələn ailəyə aid ehtiyaclara, yəni arvad və uşaq, mədəni, dini, mənəvi və siyasi ehtiyaclara, yəni hökumət və hökumət işləri ilə əlaqəli olan işlərə və məhkəmə kimi ictimai ehtiyaclara da, ehtiyacı var.¹ İnsanın ehtiyacları arasında, iqtisadi ehtiyac ən birincisi sayılır. Yəni insan həyatı və yaşaması üçün, onlara ehtiyacıdır və onlar olmadan yaşaya bilməz.

Fərz edək, elə bir zaman olub ki, insanlar tək yaşayıblar. Yəni insanlar arasında heç bir müştərək şey olmayıbdır. (Sürü formasında yaşamamasını demirik) Hər kəs özü ehtiyaclarını əldə edib və istifadə edibdir. Belə bir zamanda, iqtisadiyyatın əhəmiyyəti olmayacaqdır. Necə ki, ceyran sürüsünün birlikdə otlamasına

¹ Fikrimizcə, iqtisadi işləri tərifi edərkən və onları qeyri-iqtisadi işlərdən ayırmaq istədikdə, “maddi ehtiyacların mənəvi ehtiyaclar qarşısında olmasını” söyləmək kifayət etmir. Çünki maddiyyat və mənəviyyat arasında sərhəd müyyən etməyin iradəsi var.

baxmayaraq, onların arasında adını iqtisadi ya ictimai əlaqə qoya biləcəyimiz heç bir əlaqə yoxdur. Amma iş və vəzifələrin bölünməsi və müştərək səy, hətta ən sadə formasında –yəni kiçik bir cəmiyyət olan ailənin idarəsini öhdəsinə götürən ailə başçısı kimi qohumluq sahəsində- insanlar arasında istər-istəməz ictimai əlaqələr yaranandan sonra, dolanışq vasitələrinin bölünməsi məsələsi ortaya çıxdı. Yəni yaşamağa lazım olan şeyləri işləməklə (istehsal), ya hazır formada təbiətdən əldə etməklə (sudan balıq tutmaq və ağacdan meyvə dərmək kimi), yaxud ehtiyac duyulan şeylərin bərabər ya qeyri-bərabər formada bölünməsi ilə (daha güclü və daha bacarıqlının çox paya sahib olması kimi), insanlar arasında sadə iqtisadi əlaqələr yarandı. Deməli, insanlar arasında ictimai əlaqələr qurulduğu zaman, iqtisadi əlaqələr yaranır. Yəni müştərək səy və iş və vəzifənin bölünməsi məsələsi ortaya çıxır və dolanışq vasitələrinin məhdud olmasına görə, işlərin bölünməsinə ehtiyac duyulur. Əgər insanların ailə, mədəniyyət və siyasi ehtiyaclara görə, ictimai yaşamağa ehtiyacılı olmalarına baxmayaraq, yaşamağa lazım olan hər şeyin hava kimi –hamının əlində olan və həyata ən çox lazım olan şey olmasına baxmayaraq- o qədər çox olub hamının əlində olmasını fərz etsək, işlərin bölünməsinə ehtiyac olmayacaq. Belə olduqda, fərdi ya şərikli mülkiyyət, hüquq, üstünlük vermək və digər xüsusi iqtisadi əlaqələr qurulmayacaqdır.¹ İqtisadi əlaqələr, digər ictimai əlaqələr kimi müqaviləli məsələlərdəndir. İctimai əlaqələrdə, rəhbərlik, vərəsəlik, evlənmək, tabe olmağın vacibliyi və digər məsələlərdən danışılır. Xüsusi iqtisadi əlaqələrdə isə, malik olma, mülkiyyət, hüquq, müamilə və digər məsələlərdən danışılır. Yəni müştərək səy və işin bölünməsi zəruri olandan sonra, bəzi qanuni və hüquqi məsələlər zəruri sayılır. Həyata lazım olan şeylər və sərvətin istehsalı və bölünməsinə aid olan qanuni məsələlər, “iqtisadi əlaqələr” adlanır.

¹ Hər şeyin bol olmamasının səbəbinin, işin lazım olması qanununa qayıtmasını deyər bilərik. Yəni qeyd etdiyimiz kimi, “vəzifə və iş” öz-özünə təbii bolluğun olmamasını lazım tutur.

Ədəbiyyat

1. Qurani-kərim
2. Nəhcül-bəlağə
3. İslam iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi, Mürtəza Mütəhhəri (əsas qaynaq)
4. Təbatəbayi, Məhəmmədhüseyn, Qum, əl-Mizan, 1389
5. Qürbül-isnad, Abdullah ibn Cəfər Himyəri Qummi, tədqiq: Alül-beyt müəssisəsi, Qum, Alül-beyt müəssisəsi, 1413 hicri-qəməri, birinci çap.
6. Əl-Kafi, Məhəmməd ibnYəqub Kuleyni Razi, tədqiq: Əli Əkbər Qəffari, Beyrut, Darüs-səb və Darüt-təarüf, 1401 hicri-qəməri, dördüncü çap.
7. Biharül-ənvar, Məhəmmədbaqir ibn Məhəmmədtəqi Məclisi (Əllamə Məclisi), Beyrut, Vəfa müəssisəsi, 1403 hicri-qəməri, ikinci çap

İmamətin zərurəti

Sadiq Fəthəliyev¹

Abstrakt

İslam Peyğəmbəri (s) Mədinəyə köçdükdən və o şəhər əhalisinin (onlara “ənsar” deyilirdi), xüsusilə, Məkkədən köçüb oraya gələn mühacirlərin misilsiz kömək və himayələrindən bəhrələndikdən sonra islam cəmiyyətinin əsasını qoyaraq onu idarə etməyə başladı. “Peyğəmbər məscidi” ilahi risalətin təbliğ olunduğu, ibadət və camaatın təlim-tərbiyə mərkəzi olmaqdan əlavə, mühacirlərin və məhrum kütlələrin də mə'nəvi sığınacaq yeri idi. Peyğəmbər (s) onların maddi çətinliklərini və iqtisadi məsələlərini məhz həmin yerdə həll edirdi. Həmçinin münaqişəli məsələlərin həlledilməsi, hərbi tədbirlər barədə qərar qəbul edilməsi, cəbhələrə kömək və s. kimi hökumət məsələləri də burada həll olunurdu. Aydındır ki, dünyanın sonuna qədər bütün bəşər cəmiyyətlərini düz yola hidayət etməyə qadir olmasını iddia edən bir din bu kimi mühüm məsələlərə laqeyd yanaşa bilməz.

Açar kəlmələr: peyğəmbər, imam, elm, hidayət

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsində könüllü araşdırmaçı, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, İran, Qum